

VÖRÖS ANTAL

A XVIII. SZÁZAD TÖRTÉNETE ÉRTÉKELÉSÉNEK
NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Az elmúlt évtizedben a XVIII. századi magyar történelemmel foglalkozó irodalom az ország fejlődésének akadályát szinte kizárólagosan a bécsi udvar gyarmatosító gazdaságpolitikájában jelölte meg.

Ha a XVIII. század értékeléséről ezt a ma még általánosan elfogadott felfogást összehasonlítjuk a reformkorszak marxista értékelésével — melyben már az Ausztriától

való gyarmati függés és a fennálló feudális viszonyok szerepelnek a polgári átalakulás gátjaként —, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy helyes-e a XVIII. századról kialakított álláspontunk. A magyar polgári átalakulás felé vezető korszak történetében, a XIX. század elején vetődik fel a feudális termelési viszonyok nyomasztó súlya, viszont ennek előzményei a XVIII. századdal foglalkozó munkákban alig-alig bukkannak fel.

A XVIII. század értékelésének egyoldalúsága azonban nemcsak akkor tűnik elénk, ha a reformkorszakban felszínre kerülő problémák előzményeit keressük, hanem akkor is, ha feltesszük a kérdést: milyen lehetőségek álltak egy olyan országban az ipar és kereskedelem fejlődése, s általában a tőkés termelés kibontakozása előtt, ahol a vékony uralkodó osztálynak sikerült rendi előjogait annyira körülbástyáznia, hogy ezeken a falakon még II. József felvilágosodott abszolutizmusa sem tudott rést törni, ahol Werbőczy Hármaskönyve még teljesen csorbítatlan és megfellebbezhetetlen tekintélynek örvendett, ahol a kisszámú uralkodó osztály adómentessége feltételezte a nagy tömegek nyomorát stb.? A válasz erre a kérdésre is csak egyértelműen az lehet, hogy ilyen viszonyok egyáltalán nem kedveztek az ipar és kereskedelem, a tőkés termelés kibontakozásának.

A kérdést valójában az a körülmény teszi bonyolulttá, hogy a bécsi udvarnak a magyar gazdasági élet fejlődését megbénító vámpolitikája, illetve annak kezdete egybeesik a felvilágosodott abszolutizmus időszakával. Így történetírásunkban jelenleg a gyarmatosító politika következtében a felvilágosodott abszolutizmus korszaka általában negatív értékelésben részesül, viszont a rendek politikája — mely kimerült a kiváltságok göresös védelmében, a feudális szétforgácsoltság és a jobbjogokat korlátlanul nyúzó rendszer konzerválására irányuló törekvésben — nem kapja meg azt a bírálatot, amely véleményünk szerint megilletné.

A bécsi udvar vámpolitikájának valóban óriási része volt abban, hogy az ország gazdasági életének a fejlődése a XVIII. század fordulóján megrekedt. De vajon a gazdaságpolitikáért nem terhelhető felelősség a magyar rendeket is? Elfogadható-e az a megállapítás — melyből kiindulva a felvilágosodott abszolutizmus időszakáról a fentebb vázolt értékelést meg lehetett adni —, hogy a rendi adómentesség csak alárendelt szerepet játszott a bécsi udvar gazdaságpolitikájának kialakításában?

Közismert, hogy Mária Terézia az örökösödési háború alatt megnövekedett államadósságok megszüntetése érdekében 1747-ben elfogadta Haugwitz Frigyes Vilmosnak az örökös tartományok rendjeinek megadóztatásáról szóló reformjavaslatát. A bécsi udvar egyelőre nem tartotta tanácsosnak a Haugwitz-féle reformok magyarországi végrehajtásának felvetését, emlékezően arra, hogy az 1741. évi országgyűlésen a rendek milyen szívós küzdelmet vívtak a „ne onus inhaereat fundo” elvének törvénybeiktatásáért. Mária Teréziának az osztrák—cseh arisztokrácia soraiból kikerülő tanácsosai mindenesetre nem nézték jó szemmel magyar osztályos társaik kiváltságos helyzetét, s ettől kezdve a magyar rendek fölött is állandóan ott lebegett legféltebb kiváltságuk, az adómentesség elvesztésének veszélye. A királynő tanácsosai közül egyre többen sürgették az állami adóterhek igazságosabb szétosztását, mert például az iparilag akkor még egyáltalán nem fejlett és a háború miatt is sok kárt szenvedett Cseh- és Morvaország több mint kétszerannyi adót fizetett a hadsereg fenntartására, mint a 3,5 milliót fizető Magyarország. Mária Terézia remélve a nemesség áldozatvállalását is, a hadiadónak 1,2 millióval való felemelését kérte 1751-ben az országgyűléstől. A rendek a királynő kívánságával szemben a legnagyobb ellenállást tanúsították, és csak hosszas alkudozás után járultak hozzá a jobbjogok hadiadójának 700 ezer forinttal való felemeléséhez. A bécsi udvarban ezek után erősödött meg az a nézet, hogy más módon kell Magyarországról azokat az állami jövedelmeket behajtani, melyeket a nemesi adómentesség révén elvesztenek. Erre a célra az 1754-ben életbeléptetett vámtarifa és vámszabályzat kínálkozott a legalkalmasabb eszköznek.

A nemesi adómentesség és a vámpolitika közötti szoros összefüggéssel kapcsolatban Eckhardt Ferenc „A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában” című közismert, gazdag tényanyagot felhasználó könyvében kénytelen megállapítani, hogy a vám- és gazdaságpolitika oka a „rendi alkotmány sarkalatos pontja a nemesi adómentesség volt” (253. l.). Ez adta mindig az érvet Bécsben arra, akár méltán, akár nem, hogy az ország érdekeit az örökös tartományoké mögé helyezték. Az udvar gazdaságpolitikája és a nemesi adómentesség szoros kapcsolatát legjobban megvilágítják az 1764. évi országgyűlést megelőző tárgyalások. Mária Terézia — remélve, hogy az országgyűlés hozzájárul a hadiadó kért felemeléséhez és a nemesség saját vagyónából is meghozza az áldozatot — felszólította a gazdasági tanácsot, hogy dolgozzon ki tervet a Magyarországgal szemben hátrányos gazdaságpolitika irányának a megváltoztatására. Az elkészült tervezet részletes javaslatokat tartalmazott az ország iparának,

kereskedelmének és közlekedésének fellendítésére, de megvalósításuk szóba sem került, mivel az országgyűlés hallani sem akart az adó felemeléséről, a rendek adóvállalása ellen pedig hevesen tiltakoztak a követek, s kicsinyes sérelmeik vitatásával töltötték az időt. Az udvar csak nagy nehézségekkel érte el, hogy a jobbágyok hadiadóját félmillióval felemeljék, viszont a rendek már a nemesi testőrség fenntartását is a jobbágyokkal fizettették.

Mária Terézia, kinek jelentős szerepe volt az említett gazdasági javaslatok elkészítésében, ezek után még azon csekély kedvezmények megadását sem engedélyezte, melyeket az országgyűlés által felhozott sérelmek orvoslására határoztak el. Az országgyűlésnek a magyar borkivitel érdekében tett előterjesztésére sajátkezűleg írta elhatározását: „Semmi további kegy, mivel a nagyok, kiknek egyedül volna haszna belőle, nem érdemelték ezt meg.” „Így lón a nemesség önzése — írja Eckhardt Ferenc — sírásója fontos gazdasági reformoknak. Mentségére legfeljebb azt hozhatjuk fel, hogy nem bízott a kilátásba helyezett reformokban és nem volt érzéke irántuk.” (262. l.)

Az országgyűlés után a bécsi udvarban még jobban meggyökeresedett az a vélemény, hogy Magyarországot nem lehet gazdasági téren olyan elbánásban részesíteni, mint az örökös tartományokat, mivel a nemesi adómentesség miatt az ország nem járul hozzá a kellő arányban a birodalom terheihöz. Ez utóbbi megállapítás azonban csak az egyenes adóterhetek tekintve felelt meg a valóságnak. Ha viszont a kinstári birtokok bevételeit, a kamarai és bányajövedelmeket, továbbá a katonaság természetbeni ellátását is számbavesszük, ami szintén tetemes összegeket jelentett, akkor már azt kell megállapítani, hogy Magyarország, ha más formában is, de hozzájárult erejéhez mérten a birodalomban, megadta a lehetőséget, hogy a bécsi kormánykörökben megrögzött nézetté váljék a fentiek ellenkezője.

Ha ezek után még figyelembe vesszük, hogy II. József ismételtén felajánlotta a magyar rendeknek adómentességükről való lemondás ellenében az udvar gazdaságpolitikájának megváltoztatását, majd a rendek tagadó válasza után a földmérés megindításával megkezdte a nemesség megadóztatásának előkészítését, akkor nyugodtan megállapítható, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikájáért sokkal nagyobb felelősség terheli a magyar nemességet, mint ahogy ezt marxista történetírásunk az elmúlt évtized során bemutatta. A történelmi valóság tehát annak hangsúlyozását követeli meg, hogy az ország gazdasági visszamaradottságának a feudális viszonyokhoz hasonló konzerválásában egyaránt terheli a felelősség a bécsi udvar és a magyar rendek politikáját.

Az az álláspont, mely a bécsi udvar gazdaságpolitikájában jelölte meg a magyar fejlődés kizárólagos akadályát és ezért az ódiomot teljesen Bécsre igyekezett hárítani, a XVIII. század folyamán fokozatosan alakult ki a magyar rendek körében. Átfogó elméleti megalapozást azonban e felfogás az 1790-es évek köznemesei ellenállása idején kapott, teljesen megfelelően a nemesi „nemzeti” mozgalom érdekeinek, mely a rendi előjogok újabb megerősítését és megtartásuk biztosítását tekintette legfőbb céljának. A rendek természetesen nem hunyhattak szemet az ország nyomasztó gazdasági viszonyai fölött. Viszont kézenfekvő volt számukra, hogy e bajokért teljesen Bécsre hárították a felelősséget, és ezzel elterelték a figyelmet saját előjogaikról, melyek szintén hozzájárultak a bécsi gazdaságpolitika kialakulásához, de ezen túlmenően is gátolták a tőkés termelési viszonyok kibontakozását. Álláspontjuk elméleti megalapozására a merkantilizmus elméletét használták fel, mely a forgalomból kiindulva egy ország vagyonosodásának alapját mindenekelőtt az aktív külkereskedelmi mérleg elérésében látta.

Marxista történetírásunk az 1790-es évek köznemesei mozgalmai során az osztrák vámpolitika ellen megnyilvánuló küzdelemben új, előremutató vonásnak tekintette, hogy a nemesség „már mint a burzsoázia szószólója, a polgári Magyarország érdekeinek képviselője lép fel”. A mezőgazdasági termékeket exportáló nemesség érdekei és téren valóban egybeestek a magyarországi kereskedőpolgárság érdekeivel, de a merkantilista elméletre történő támaszkodás egyben a feudális viszonyokhoz, a rendi előjogokhoz való ragaszkodást is jelentette.

Határozott nemesi osztályérdekek teszik érthetővé, hogy az 1790-es évek köznemesei mozgalmának képviselői nem tekintettek túl a forgalmat abszolutizáló merkantilista nézeteken. Pedig Adam Smith tanai — melyek szerint a nemzetek igazi gazdaságának alapja nem a forgalomban, hanem a hasznos, csereértéket termelő munkában rejlik — ebben az időben már elég elterjedtek. Igaz, Smith nézetei a manufaktúra-ipar hazájában, az iparilag fejlett Angliában születtek. De a túlnyomóan földművelő Franciaországban kialakult fiziokrata nézetekből sem tanultak, mivel az értéköbbllet eredetéről való vizsgáldást és tanok szerzői is a forgalom teréről a termelés területére tették át,

s a mezőgazdasági munkát tekintették az egyetlen értéktöbbletet termelő munkának. A fiziokrata tanok ugyancsak elterjedtek az osztrák birodalomban, sőt II. József mellett még számos hívük is akadt a bécsi udvarban. A köznemesi mozgalomnak azonban közgazdasági téren legszélesebb látókörű képviselői sem tették magukévá Smith és a fiziokraták tanait, mert ez esetben a termelés vizsgálatára kellett volna helyezni a hangsúlyt, és azonnal beleütköztek volna a feudális viszonyoknak a gazdasági élet fejlődését bénító szerepébe. Érthető tehát, hogy a köznemesi mozgalom képviselői elfordultak azoktól a haladó közgazdasági nézetektől, melyek a forgalom helyett a termelésre irányították a vizsgáldást. Az 1790-es évek köznemesi mozgalmának a képviselői tehát, midőn a merkantilista elméletre támaszkodva kizárólag a gyarmati helyzettel magyarázták az ország gazdasági elmaradottságát, elterelték a figyelmet a fejlődésnek saját osztályuralmuk alkotta gátjairól.

A merkantilista elmélettel alátámasztott és minden bajért a felelősséget Bécsre hárító nemesi szemléletnek az 1790-es évektől kezdve aztán évtizedeken át korlátlan uralma lett Magyarországon. E nézettel szemben Széchenyi mutatott rá határozottan, hogy feudális szisztémánkban kell keresni a hibát. Ő viszont az Ausztriától való függés szerepét igyekezett minimálisra csökkenteni. A magyar történelmi fejlődés akadályainak vizsgálatában, a magyar jakobinusok első kísérlete és az évtizedes útvesztők után Kossuth jutott el a helyes szintézishez az Ausztriától való függésben és a feudális viszonyokban jelölve meg elmaradottságunk okait. A XVIII. századról kialakult nemesi „függetlenségi” szemlélet egyoldalúságának maradványai azonban továbbéltek a történetírás területén.